

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ**

ГОНЧАР ІННА ГРИГОРІВНА

УДК 37(470+571)(092)

**ІДЕЇ ВІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ
КОСТЯНТИНА МИКОЛАЙОВИЧА ВЕНТЦЕЛЯ (1857–1947 рр.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник кандидат педагогічних наук, доцент
Кравченко Оксана Олексіївна,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
декан факультету соціальної
та психологічної освіти.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Дічек Наталія Петрівна,
Інститут педагогіки НАПН України,
завідувач лабораторії історії педагогіки;

кандидат педагогічних наук, доцент
Бслан Ганна Валеріївна,
Херсонський державний університет,
доцент кафедри педагогіки, психології
й освітнього менеджменту.

Захист відбудеться „27” березня 2014 р. о 16.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.452.01 в Інституті педагогіки НАПН України за адресою: 04053, м. Київ, вул. Артема, 52-Д.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту педагогіки НАПН України (04053, м. Київ, вул. Артема, 52-Д).

Автореферат розісланий „21” лютого 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. Д. Березівськ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Динаміка змін, що відбуваються в усіх сферах життя сучасного суспільства, орієнтація держави на демократичні принципи, що передбачають забезпечення широких свобод людини у різних галузях її життєдіяльності, гуманістична спрямованість сучасної української освіти – все це спонукає до пошуку нових парадигм розвитку педагогічної науки і практики, розробки адекватних викликам часу освітніх технологій. Академік О. Сухомлинська зазначає: „Навіть поверховий погляд на сучасні процеси у шкільництві свідчить про загальні педоцентричні тенденції, тобто звернення до особистості дитини, її унікальності, неповторності. Центром педагогічного процесу стає дитина з усіма особливостями її розвитку, формування й виховання”¹. У законодавчих та нормативних документах з питань національної освіти, тобто законах України „Про освіту” (1991), „Про загальну середню освіту” (1999), „Про охорону дитинства” (2001), Державній національній програмі „Освіта” („Україна ХХІ століття”) (1993), Національній стратегії розвитку освіти на 2012–2021 роки визначено пріоритети освітньої галузі України: відхід від авторитарної педагогіки; формування навчально-виховного процесу на гуманістичних засадах; виховання, спрямоване на розвиток творчої, активної, відповідальної особистості, внутрішньо вільної, орієнтованої на загальнолюдські цінності, здатної до самоосвіти, самовдосконалення і самореалізації; забезпечення особистісного розвитку людини згідно з її індивідуальними задатками та потребами на основі навчання упродовж життя.

Реалізація демократичних засад сучасної освіти неможлива без вивчення генези, глибокого осмислення, систематизації й узагальнення практичного досвіду та інноваційних ідей представників суспільно-педагогічної думки минулого, зокрема цілісного вивчення доробку видатних освітніх та громадських діячів, що дає змогу глибше осягнути хід історико-педагогічного процесу, з’ясувати місце та роль окремих постатей у зміні та розвитку педагогічних парадигм.

У контексті дослідження розбудови гуманістичної, демократичної освіти надзвичайно важливого значення набуває вивчення концепції вільного виховання як потужного джерела гуманістичних, педоцентричних ідей. Науковий пошук представників зазначеного напрямку – І. Горбунова-Посадова, Е. Кей, М. Монтессорі, О. Нілла, Л. Толстого, Я. Чепіги та ін. характеризувався новими освітніми рішеннями, основа яких – особистість дитини, її індивідуальність, здатність до саморозвитку та самореалізації.

Одним із засновників концепції вільного виховання, яскравою постаттю в історико-педагогічному просторі є Костянтин Миколайович Вентцель (1857–1947) – видатний педагог, філософ, громадський діяч. Він залишив по собі пам’ять як один із організаторів Комісії з організації сімейних шкіл, член Товариства філософії і психології, член Педагогічного товариства при Московському університеті, як автор закладу експериментального типу – „Будинку вільної дитини” та однієї із перших у світі Декларації прав дитини, як фундатор нового напрямку педагогічної науки –

¹ Сухомлинська О. В. Трансформація освіти в Україні та педагогічний доробок Василя Сухомлинського / О. В. Сухомлинська // В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів : монографія / упоряд. : О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012. – С. 26.

космічної педагогіки. Спадщина видатного діяча репрезентує його вагомий внесок у розвиток теорії та практики виховання. Звернення до постаті К. Вентцеля насамперед зумовлене його непересічною роллю в розробці основних засад вільного виховання у вітчизняній педагогіці, зважаючи на те, що він був виразником крайньої форми цього напрямку, водночас принциповим і категоричним у своїх ідеях, які неоднозначно сприймалися його сучасниками. Власне, наявні у творчій спадщині вченого ідеї та концепції й сьогодні не втрачають своєї актуальності.

Різноманітна діяльність К. Вентцеля була предметом дослідження на різних етапах розвитку педагогічної науки. У радянський період до аналізу творчої спадщини вченого зверталися С. Винокуров, М. Желваков, В. Зеньковський, Ф. Корольов, Є. Мединський, Т. Пчельников, М. Чехов, М. Шапоров, досліджуючи життєдіяльність педагога-новатора, ключові моменти на шляху його наукових пошуків, аналізуючи педагогічні ідеї та активну громадську діяльність у напрямі популяризації теорії вільного виховання. Праці О. Горбунової-Посадової, М. Кистяковської, М. Михайлової, І. Чувашева дають уявлення про діяльність „Будинку вільної дитини” у контексті суспільно-політичних умов початку ХХ століття, висвітлюють деякі аспекти практичного втілення ідей К. Вентцеля, переваги та недоліки діяльності такого виховного закладу.

Сучасні російські дослідники М. Богуславський, Ю. Дружніков, М. Стеклов та інші звертаються до вивчення біографії К. Вентцеля, аналізу його теоретичних напрацювань з погляду етичної, філософської та педагогічної науки, дають оцінку цінності та значущості для сучасної освіти ідей, запропонованих ученим.

Існує низка російських дисертаційних досліджень, в яких автори звертаються до аналізу педагогічних поглядів К. Вентцеля (О. Кудрицька, Г. Рєпіна, Т. Толмачова); філософського контексту його спадщини (І. Гелашвілі, І. Пушкіна); вивчення концепції вільного виховання у контексті порівняння з доробком інших відомих представників цього напрямку (Н. Кеберле, Н. Самойличенко).

У контексті вивчення концепції вільного виховання українські дослідники С. Муравська, А. Растрігіна у своїх дисертаційних працях аналізують педагогічні погляди вченого та, зокрема, розглядають обґрунтовану ним категорію свободи у процесі виховання.

Українські історики педагогіки О. Барило, Й. Гайда, Б. Год, А. Ільченко, Т. Калініченко, Т. Кравцова, С. Куркіна, Л. Литвин, О. Некрутенко, Д. Пащенко, О. Перетятко, Т. Петров, О. Щербакова та інші вивчають особливості реформаторської педагогіки, концепції вільного виховання, „нових шкіл”, систематизують науковий доробок діячів освіти і науки, які працювали над розробкою основних засад педагогіки свободи, розглядають окремі аспекти педагогічних поглядів представників зазначеного напрямку.

Вивченню історико-педагогічного процесу, поверненню забутих імен у науковий простір присвятили свої праці: О. Адаменко, Н. Антонєць, Л. Березівська, Г. Белан, Л. Ваховський, Л. Вовк, Н. Гупан, Н. Дем'яненко, Н. Дічек, І. Зайченко, С. Золотухіна, О. Кравченко, О. Петренко, Н. Побірченко, Н. Сейко, О. Сухомлинська, В. Федяєва та інші.

Водночас історіографічний огляд літератури засвідчує, що ідеї вільного виховання К. Вентцеля постають недостатньо вивченим аспектом творчої спадщини вченого і до цього часу не були предметом окремого ґрунтовного історико-педагогічного дослідження у вітчизняній науці. Крім того, донині не набув системності розгляд концепції морального виховання, діяльності ученого у контексті захисту прав дітей, не обґрунтовано умови реалізації ідей вільного виховання, а також не розкрито концепцію діяльності „Будинку вільної дитини”, особливості створення та існування цього закладу.

Отже, актуальність зазначеної проблематики, об’єктивна потреба узагальнення та систематизація творчої спадщини К. Вентцеля, обґрунтування його поглядів щодо найважливіших проблем виховання та навчання, розкриття його ролі як видатного педагога, реформатора, популяризатора прогресивних педагогічних ідей, який своєрідно, сміливо та по-новому підійшов до процесу формування підростаючого покоління, сприятиме відтворенню картини перебігу суспільно-політичних процесів у кінці ХІХ – на початку ХХ століття, виявленню основних тенденцій розвитку педагогічної думки. Дослідження доробку вченого заповнить прогалину у вітчизняній історико-педагогічній науці, сприятиме осмисленню сформульованих ним ідей вільного виховання, основних засад організації демократичної школи та відкриє перспективи для їх застосування в сучасній освіті. Це й зумовило вибір теми дослідження **„Ідеї вільного виховання у творчій спадщині Костянтина Миколайовича Вентцеля (1857–1947 рр.)”**.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах держбюджетної теми „Розвиток дитячого руху в Центральній Україні (друга половина ХІХ–ХХ ст.)”, 2010–2012 рр. (державний реєстраційний № 0110U001000) та „Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)”, 2013–2014 рр. (державний реєстраційний № 0113U000331), що розробляються на базі Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини подвійного підпорядкування – Міністерству освіти і науки України та Національній Академії педагогічних наук України. Тему дослідження затверджено вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 9 від 24.01.2011 р.) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 2 від 22.02.2011 р.).

Мета дослідження: визначити й розкрити ідеї вільного виховання у творчій спадщині Костянтина Миколайовича Вентцеля.

Для досягнення поставленої мети дослідження визначено такі **завдання:**

1. Здійснити історіографічний аналіз проблеми дослідження, дослідити вільне виховання як історико-педагогічну проблему.
2. Розкрити зміст теоретичних основ філософсько-педагогічних поглядів К. Вентцеля на ідеї вільного виховання.
3. Охарактеризувати умови реалізації ідей вільного виховання вченого.
4. Обґрунтувати шляхи реалізації ідей вільного виховання К. Вентцеля у контексті захисту прав дітей та діяльності „Будинку вільної дитини”.

Об'єкт дослідження: розвиток ідей вільного виховання у вітчизняній освітній теорії і практиці кінця XIX – першої третини XX століття.

Предмет дослідження: теоретичні засади та практичне втілення ідей вільного виховання у творчій спадщині Костянтина Миколайовича Вентцеля.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець XIX – першу третину XX століття. Нижньою межею дослідження є 1894 рік, коли К. Вентцель розпочав свою активну науково-педагогічну діяльність, що стало передумовою теоретичної розробки і практичного втілення основних ідей його концепції вільного виховання. Верхня межа – кінець 30-х років XX століття, коли К. Вентцель робить останні спроби у галузі наукового пошуку та педагогічної діяльності.

Методи дослідження. Для розв'язання завдань дослідження використовувався комплекс таких взаємопов'язаних методів: теоретичний та історико-логічний аналіз, синтез, систематизація і класифікація архівних джерел та літератури з досліджуваної проблеми (з метою узагальнення історичних фактів, визначення структури і сутності досліджуваної проблеми); персоналістично-бібліографічний (для здійснення наукового аналізу життєвого і творчого шляху К. Вентцеля, з'ясування основних чинників формування світогляду вченого); історичної ретроспекції (з метою визначення провідних ідей вільного виховання на різних етапах культурно-історичного розвитку); ретроспективний логіко-системний аналіз (для виокремлення провідних ідей теорії вільного виховання К. Вентцеля, а також етико-філософських та педагогічних концепцій); аксіологічний (з метою оцінки змісту громадської та педагогічної діяльності К. Вентцеля, розкриття значення його концепцій та ідей).

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані праці К. Вентцеля (методичні матеріали, статті, листи, доповіді). Фактологічний матеріал дисертації базується на документах і матеріалах Наукового архіву Російської академії освіти (фонд: № 23 – „Константин Николаевич Вентцель”).

У ході дослідження використовувалися законодавчі та нормативні акти в галузі сучасної освіти, публікації у фахових періодичних виданнях: „Вестник воспитания” (1890–1917), „Вопросы философии” (1947 – до сьогодні), „Вестник образования” (1922 – до сьогодні), „Свободное воспитание” (1907–1918), „Частная школа” (1992 – до сьогодні), „Начальная школа” (1933 – до сьогодні), „Педагогика” (1991 – до сьогодні), „Советская педагогика” (1937–1991), а також матеріали дисертаційних досліджень, монографії, довідково-бібліографічна література.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

– *вперше* у ході ретроспективного аналізу життєвого і творчого шляху К. Вентцеля з'ясовано провідні чинники, що сприяли формуванню особистості вченого та його педагогічного світогляду (родинні, культурно-освітні, науково-педагогічні, суспільно-політичні); розкрито зміст теоретичних основ філософсько-педагогічних поглядів К. Вентцеля, у результаті чого визначено ідеї вільного виховання (самобутність дитини та її право на вільний вибір шляхів самореалізації, „Культ дитини”, формування особистості на основі природних задатків та у гармонії з навколишнім природним середовищем, індивідуалізація навчання та виховання, розвиток творчих здібностей дитини); охарактеризовано умови втілення ідей вільного виховання у межах трьох сфер діяльності, а саме: політична (створення в країні

сприятливої демократичної політичної атмосфери), етична (формування „нової сім’ї” на засадах рівноправної свободи кожного із її членів), педагогічна (наявність учителя, здатного забезпечити вільний творчий розвиток кожної особистості шляхом її найбільшого духовного потягу); обґрунтовано шляхи реалізації ідей вільного виховання К. Вентцеля: у контексті захисту прав дітей виокремлено три групи положень (права, що зрівнюють можливості дітей та дорослих; права, що гарантують свободу та право вибору; права, що забезпечують повноцінне існування та розвиток особистості), у сфері діяльності „Будинку вільної дитини” з’ясовано характерні особливості роботи закладу (школа створюється за участю самих дітей; усі діти навчаються разом, незалежно від статі, віку та соціального стану батьків; на зміну системам та навчальним програмам приходить „план життя”; дитяча свобода у школі не повинна бути обмежена ніким і нічим, доки це не шкодить іншим; навчання у школі пов’язане із життям дитини, її природними задатками, потребами та бажаннями; школа формує майстерність дітей здобувати знання самостійно, найбільш раціональним шляхом, сприяє розвитку і зміцненню любові до знань, вмінню застосовувати їх у житті на основі здобуття практичного досвіду; організація діяльності школи будується на засадах самоврядування; в основі навчально-виховного процесу – вільна виробнича праця, яка тісно пов’язана з системою прагнень та уявлень дитини; уся діяльність школи спрямована на розвиток свідомої, творчої індивідуальності кожної дитини; батьки і діти є активними учасниками навчально-виховного процесу; неприпустимість будь-якого насильства, примусу та покарань);

– *уточнено* окремі факти про громадську діяльність К. Вентцеля, його місце та роль у створенні та роботі різних педагогічних товариств, що дало підстави говорити про його внесок у розвиток концепції вільного виховання та авторитет у педагогічній спільноті;

– *подальшого розвитку* набули основи космічної педагогіки К. Вентцеля, у процесі чого розкрито питання ієрархії виховних цілей; концепція вільного виховання, що дало змогу визначити ідеї педагогіки свободи, про які говорили представники різних культурно-історичних епох, та з’ясувати ключові періоди їх розвитку;

– *до наукового обігу* введено маловідомі та раніше невідомі архівні документи, що дало можливість розширити знання про творчу спадщину К. Вентцеля, його педагогічну та громадську діяльність.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що фактичний матеріал та основні положення і висновки дисертаційного дослідження, поглиблюючи та уточнюючи історико-педагогічне знання про розвиток теорії виховання кінця ХІХ – першої третини ХХ століття, сприятимуть формуванню в майбутніх педагогів дитиноцентричного, гуманного ставлення до учнів і вихованців, орієнтуватимуть на розвиток творчої індивідуальної особистості, стимулюватимуть використання педоцентричних засад у діяльності сучасної демократичної школи.

Теоретичні положення та висновки дослідження можуть бути використані як доповнення до змісту курсів „Теорія та історія соціального виховання”, „Технології роботи соціального гувернера”, „Етика і психологія сімейного життя”, „Педагогіка сімейного виховання”, „Основи соціалізації особистості”, „Соціально-правове забезпечення”, „Педагогіка”, „Історія педагогіки”; спецкурсів із проблем виховання;

під час укладання підручників, посібників, монографій, хрестоматій з історії педагогіки та соціальної освіти; у вирішенні відповідних науково-теоретичних завдань навчально-виховного процесу; в подальших наукових історико-педагогічних дослідженнях; у практиці роботи сучасної школи з метою розробки новітніх моделей виховання та навчання дітей.

Результати дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (акт № 2101/01 від 29.11.2013 р.), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (акт № 1871 від 28.11.2013 р.), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (акт № 06/2079 від 13.11.2013 р.), Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (акт № 2021 від 09.12.2013 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дослідження доповідалися на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – „Технологічний підхід у підготовці майбутніх учителів” (Умань, 2011), „Człowiek w Europie – skąd i dokąd zmierzamy” (Республіка Польща, Гдиня, 2011), „Сучасні тенденції використання дидактичних ідей Яна Амоса Коменського” (Умань, 2012), „II Міжнародні психолого-педагогічні Челпанівські читання” (Київ, 2013); *всеукраїнських* – „Образ дитини у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях” (Харків, 2011), „Українська педагогіка 1920-х років – сучасні виміри і оцінки” (Умань, 2012), „Розвиток вітчизняного та зарубіжного дитячого руху: історія і сучасність” (Умань, 2012), „Пріоритети української науки” (Київ, 2012), „Права дітей: від витоків до сьогодення” (Умань, 2013); обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки, Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини подвійного підпорядкування – Міністерству освіти і науки України та Національній Академії педагогічних наук України.

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено в 14 одноосібних публікаціях, з них 5 – у наукових фахових виданнях, 8 – у збірниках матеріалів наукових конференцій, 1 – у зарубіжному періодичному виданні.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації – 286 сторінок: основний текст – 207 сторінок; список використаних джерел – 29 сторінок (307 найменувань); додатки – 50 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність дослідження з обраної теми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, визначено хронологічні межі та схарактеризовано джерельну базу, відображено апробацію результатів дисертаційного дослідження, вміщено відомості про структуру та обсяг дисертації.

Перший розділ – „**Вільне виховання як історико-педагогічна проблема**” – складається із трьох параграфів. У першому з них – „Історіографія проблеми

дослідження” – з’ясовано ступінь дослідженості питання в історико-педагогічній літературі.

Історіографічний аналіз літератури з проблеми дослідження дав змогу констатувати актуальність і значущість діяльності К. Вентцеля в соціокультурних умовах протягом тривалого часу (кінець XIX століття – перша третина XX століття). В історії досліджень життєдіяльності вченого виділяємо три основних періоди. Перший період (20–40-і роки XX століття) – становлення загальних основ вивчення творчої спадщини вченого. Праці цього часу характеризуються подвійним ставленням до доробку педагога: з одного боку, прихильники вільного виховання (О. Горбунова-Посадова, С. Дурилін, М. Кистяковська) говорили про значний позитивний внесок вченого в освіту і науку того часу, а з другого, його опоненти (М. Желваков, В. Зеньковський, Є. Мединський, М. Шапоров) наголошували на утопічності концепції К. Вентцеля, що спричинило критичне ставлення до його ідей та висвітлення їх з суб’єктивних позицій. На останніх етапах цього періоду К. Вентцеля стали називати „дрібнобуржуазним теоретиком” й „ідеалістичним мрійником”.

Другий період (50–80-ті роки XX століття) – характеризується розширенням спектру досліджень творчої спадщини вченого, з’являються перші спроби об’єктивно оцінити та переосмислити педагогічні погляди К. Вентцеля. У працях С. Винокурова, Ф. Корольова, Т. Пчельникова, М. Чехова наводяться біографічні відомості, описуються особливості життєвого і творчого шляху вченого. Р. Доватор, М. Михайлова, І. Чувашев зупиняються на аналізі педагогічних ідей К. Вентцеля, діяльності „Будинку вільної дитини”. Особливістю цього періоду стало те, що, крім критичних суджень та зауважень, почали з’являтися роботи з елементами об’єктивної оцінки творчої спадщини вченого. Дослідники вперше звернулися до вивчення його біографічних відомостей, що дало змогу поглянути на вченого під дещо іншим кутом зору, оцінити значний внесок у розвиток педагогічної теорії та практики.

Третій період (90-ті роки XX століття – до сьогодні) – відродження педагогіки К. Вентцеля. У цей період з’явилися розвідки М. Богуславського, Ю. Дружнікова, М. Стеклова, в яких висловлено об’єктивну оцінку активної громадської діяльності вченого на педагогічній ниві, виокремлено особливості його педагогічних поглядів. Крім того, активізувалися дослідження російських науковців, які звертаються до вивчення педагогічних поглядів К. Вентцеля (О. Кудрицька, Г. Рєпіна, Т. Толмачова); аналізу філософського контексту спадщини вченого (І. Гелашвілі, І. Пушкіна); вивчення концепції вільного виховання у порівнянні з доробком інших відомих представників цього напрямку (Н. Кеберле, Н. Самойличенко).

Українські дослідники С. Муравська, А. Растрігіна у контексті вивчення концепції вільного виховання у своїх працях зупиняються на короткому огляді педагогічних поглядів вченого та, зокрема, звертаються до розгляду створеної ним категорії свободи у процесі виховання.

Вивчення історіографії праць, присвячених життю, громадській діяльності і науково-педагогічним надбанням К. Вентцеля, дає підстави стверджувати, що творча спадщина вченого, його діяльність були предметом наукових інтересів представників як філософської, так і педагогічної науки, радянських і сучасних науковців, котрі з різних методологічних позицій аналізували його теоретичні концепції і практичну

діяльність, висвітлювали провідні напрями роботи. Однак, слід зауважити, що ідей вільного виховання К. Вентцеля дослідники торкалися побіжно, фрагментарно, не надаючи фундаментального обґрунтування; вони досі не були виокремлені із загального контексту педагогічних поглядів ученого. Саме цим актуалізується дослідження ідей вільного виховання у творчій спадщині К. Вентцеля, визначення внеску вченого у розвиток освіти та виховання, його місця та ролі у справі розробки дитиноцентрованих теорій, а також його участі в громадському житті, що дасть змогу репрезентувати постать К. Вентцеля, доробок якого став основою розвитку концепції вільного виховання у вітчизняній педагогічній думці.

У другому параграфі – „Розвиток ідей вільного виховання в історії педагогічної думки” – здійснено історичну ретроспекцію ідей, які були засадничими у творенні концепції вільного виховання.

Ретроспективний аналіз праць філософів і педагогів різних культурно-історичних епох дав змогу виокремити чотири основні періоди розвитку концепції вільного виховання: 1. *Зародження* (V ст. до н. е. – кінець V ст. н. е.) – Аристотель, М.Ф. Квінтіліан, Платон, Сократ та ін. – оформлюється гуманістична традиція, виникають ідеї свободи людини, цінності кожної особистості, її гармонійного розвитку; 2. *Запад* (кінець V – початок XIV ст.) – А. Августин, Вінцент із Бове, І. Златоуст та ін. – характеризується переходом від античного космоцентризму до середньовічного теоцентризму, що спричинило зміну парадигмальних основ навчання та виховання, нехтування законами природного вільного розвитку особистості і на деякий час призупинило процес формування гуманістичних теорій; 3. *Відновлення* (XIV – кінець XVI ст.) – Вікторіно де Фельтре, М. Монтень, Т. Мор, Е. Роттердамський та ін. – набувають розвитку ідеї природовідповідності, відмова від тілесних покарань та чіткої регламентації у процесі навчання, виникнення експериментальних шкіл; 4. *Піднесення* (XVII – перша третина XX ст.) – К. Вентцель, І. Горбунов-Посадов, О. Залужний, Е. Кей, Я. А. Коменський, Д. Локк, М. Монтесорі, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, І. Соколянський, Л. Толстой, А. Фер’єр, Я. Чепіга – виокремлення та поширення напряму реформаторської педагогіки – вільного виховання. У цей період представники педагогіки свободи активно займаються розробкою ідей вільного виховання та популяризацією їх у суспільстві: видається журнал „Свободное воспитание”, виходять друком праці педагогів, що обстоюють гуманістичні концепції виховання та навчання дітей, створюються новаторські школи, засновані на ідеях свободи, залучається громадськість до освітніх справ.

Встановлено, що, незважаючи на різноплановість й своєрідність гуманістичних концепцій різних культурно-історичних епох, у них простежуються ідеї, які об’єднують їх носіїв у процесі розвитку концепції вільного виховання: природовідповідність у навчанні та вихованні; співпраця та взаємодія вчителя і учня; протистояння тілесним покаранням та жорсткій регламентації; виховання засобами мистецтва; індивідуалізація навчання і виховання; всебічний гармонійний розвиток особистості; віра у потенційні природні можливості та здібності дитини; свобода, самостійність та самодіяльність учня.

У третьому параграфі – „Формування і розвиток поглядів К. Вентцеля на виховання” – виокремлено ключові періоди життя і творчості вченого, з’ясовано

провідні чинники, що сприяли формуванню його як особистості, а також його педагогічного світогляду.

I період (1857–1885) – *становлення особистості вченого і формування світоглядних орієнтирів* – визначається формуванням особистості К. Вентцеля в колі сім'ї та під впливом різних суб'єктивних і об'єктивних чинників. На цей період життя припадає перше знайомство з шкільною системою навчання та вищими навчальними закладами: навчання у Санкт-Петербурзькій прогімназії, класичній гімназії у Варшаві, Віленському реальному училищі, Санкт-Петербурзькому технологічному інституті та Санкт-Петербурзькому університеті на юридичному відділенні. Долучення вченого до революційної діяльності та приєднання до „Народної волі”, що стало причиною арешту в грудні 1885 року.

II період (1885–1891) – *розвиток філософсько-педагогічних поглядів і дослідницьких інтересів К. Вентцеля* – характеризується науковими пошуками під час арешту та у засланні. У період тюремного ув'язнення К. Вентцель займався студіюванням творів Ж. – М. Гюйо, А. Ескіроса, Ж. – Ж. Руссо та ін., що дало поштовх для формування перших уявлень щодо свободи людини, проблеми морального виховання. За час, який учений провів у засланні, йому вдалося налагодити наукові зв'язки і опублікувати перші праці з питань морального виховання: „Мораль жизни и свободного идеала”, „О свободе воли”, „Свобода воли и необходимость”.

III період (1891–1923) – *активна науково-педагогічна та громадська діяльність* – характеризується переїздом К. Вентцеля до Москви, де, починаючи з 90-х років, він долучається до роботи Товариства філософії і психології, Педагогічного товариства при Московському університеті, очолює Комісію з організації сімейних шкіл, створює „Будинок вільної дитини”, організовує „Гурток спільного виховання і навчання дітей” та батьківський клуб, публікує найбільш масштабні та вагомні праці – „Как создать свободную школу (Дом свободного ребенка)”, „Новые пути воспитания и образования детей” та ін., в яких репрезентує основні засади концепції вільного виховання – і бере участь у розробці принципів побудови єдиної трудової школи РРФСР. У 1919 році вчений переїздить до Воронежа, де розпочинає інтенсивну роботу в Губернському відділі народної освіти, долучається до створення Інституту народної освіти, очолює один із його відділів та займається викладацькою практикою.

IV період (1924–1947) – *відхід від публічної діяльності, трансформація світогляду* – ознаменувався поверненням К. Вентцеля до Москви, відходом від активної педагогічної, громадської та публіцистичної діяльності й розробкою основних засад нового напрямку педагогічної думки – космічного виховання.

Установлено, що кожний із періодів був зумовлений зовнішніми обставинами діяльності К. Вентцеля (зміна місця перебування, соціального оточення, професійне зростання) і внутрішніми трансформаціями (еволюція поглядів, розробка нових концепцій). Доведено, що кожен із періодів позначений великою працездатністю К. Вентцеля і його незмінним бажанням збудувати навчально-виховний процес без насилля, що відповідало б бажанням, потребам та можливостям дитини.

У дисертації на основі цілісного аналізу основних періодів життєвого та творчого шляху вченого виокремлено провідні чинники, які сприяли формуванню особистості К. Вентцеля та його педагогічного світогляду: *родинні* (виховання

у високоморальній, релігійно налаштованій, інтелігентній, заможній дворянській сім'ї); *культурно-освітні* (навчання у Санкт-Петербурзькій прогімназії, класичній гімназії у Варшаві, Віленському реальному училищі, Санкт-Петербурзькому технологічному інституті та Санкт-Петербурзькому університеті на юридичному відділенні); *науково-педагогічні* (творчий доробок російських і зарубіжних учених, захоплення працями видатних філософів та соціологів, ознайомлення з основними положеннями політекономії та марксизму); *суспільно-політичні* (приєднання до революційного об'єднання „Народна воля”, ув'язнення та заслання, налагодження зв'язків з відомими педагогами і вченими).

З'ясовано, що педагогічна діяльність К. Вентцеля протягом його життєвого шляху була неоднозначною, змінювалася під впливом зовнішніх обставин, на кожному з періодів набувала нового змісту, форм і характеру, але сталим залишалися напрям і концепція її розвитку. Завдяки незмінному прагненню звільнити молоде покоління від гніту дорослих, дати можливість творчо розвиватися кожному індивіду, вченому вдалося стати одним із виразників крайніх форм концепції вільного виховання, що викликало неоднозначні емоції у його колег, часто призводило до конфронтації із владою. Однак протягом усього життя він залишився вірним своїм переконанням, що дало змогу розробити цілісне фундаментальне вчення, яке не втратило своєї актуальності і сьогодні.

Другий розділ дисертації – „**Теоретичні основи філософсько-педагогічних поглядів К. Вентцеля**” – складається з трьох параграфів. У першому з них – „Основні ідеї та принципи концепції вільного виховання К. Вентцеля” – виокремлено й схарактеризовано провідні ідеї та ряд принципів, що становлять основу концепції вільного виховання К. Вентцеля.

Аналіз творчої спадщини К. Вентцеля дав змогу систематизувати філософсько-педагогічні погляди вченого на проблему виховання підростаючого покоління та визначити основні засади вільного виховання. З'ясовано, що головне завдання, яке педагог ставив у процесі вільного виховання – формування вільної індивідуальної особистості, творчі сили якої, обумовлені її природними задатками та своєрідністю, розвинуті до меж можливого на засадах свободи.

Вивчення праць К. Вентцеля, присвячених розробці основних засад концепції вільного виховання, дало змогу визначити провідні ідеї його вчення:

– *самобутність дитини та її право на вільний вибір шляхів самореалізації*, що ставить молоде покоління на позиції суб'єкта творення власного життя, на основі гарантування рівноправності у стосунках з дорослими, через відмову від примусу, покарань, іспитів та оцінювання;

– *„Культ дитини”*, де початковою метою будь-яких дій у навчально-виховному процесі стає дитина, її розвиток та добробут, що передбачає ціннісний підхід до організації виховного впливу, розвиток її індивідуальних задатків, сприяння самоактуалізації;

– *формування особистості на основі природних задатків та у гармонії з навколишнім природним середовищем* шляхом організації творчої взаємодії дитини з природою, переважно сільської місцевості, з урахуванням природних ритмів розвитку дитини;

– *індивідуалізація навчання і виховання* передбачає створення суб'єкт-суб'єктних стосунків між дорослими і дитиною, розробку індивідуальної системи організації навчально-виховного процесу, яка сприятиме розвитку природного потенціалу дитини шляхом її найбільшого душевного потягу;

– *розвиток творчих здібностей дитини* шляхом організації вільної виробничої праці, створення вихователями навколо дитини атмосфери творчого пошуку та розвитку органів чуття, які дадуть дитині можливість повноцінно сприймати навколишню дійсність.

Встановлено, що концепція К. Вентцеля ґрунтується на таких принципах: свободи, самоцінності дитинства, природовідповідності, гуманізації навчально-виховного процесу, активності. Усі вони перебувають у тісному взаємозв'язку і ґрунтуються на гуманістичних, дитиноцентричних засадах.

Загалом зауважимо, що концепція вільного виховання К. Вентцеля, збудована на ґрунті дитиноцентризму, орієнтована на сприйняття дитини як повноцінної самодостатньої особистості, визнання її індивідуальності та самоцінності, становить особливу цінність для сучасної педагогічної науки, оскільки являє собою цілісну педагогічну систему, елементи якої є взаємоузгодженими та перебувають у тісному взаємозв'язку, що вдалося реалізувати на практиці у досвіді діяльності експериментального закладу – „Будинку вільної дитини”.

У другому параграфі – „Теоретичні підходи вченого до питань морального виховання особистості” – розкрито суть вчення К. Вентцеля з філософського та педагогічного погляду.

Аргументовано, що вагоме місце у науковому доробку К. Вентцеля належить вирішенню проблеми морального виховання, що репрезентовано ним у низці праць: „Основные задачи нравственного воспитания” (1896), „Среда как фактор нравственного воспитания” (1900), „Общий очерк учения о нравственности” (1902), „К вопросу о нравственном самовоспитании” (1904) та ін. Визначено, що концепція вченого має два аспекти – філософський та педагогічний, які являють собою синтез ідей видатних філософів, психологів та соціологів.

Дослідження засвідчило, що домінуючою науково-філософською ідеєю концепції вченого є розвинені у людини три взаємозумовлені складові: цілі, гармонія, воля. На основі свідомої вольової діяльності людина формує цілі, прийняття або заперечення яких залежить від того, наскільки вони перебувають у гармонії із прийнятими раніше. Завдяки визначеним цілям, встановленню між ними гармонії, узгодженню індивідуальних цілей із тими, що перебувають у взаємозв'язку з оточенням, вчинки людини набувають морального характеру.

Доведено, що вагомим компонентом формування досконалої, у сенсі моралі, особистості К. Вентцель бачив розвиток таких чеснот: чистота потягів, мужність, мудрість, любов і нестримне прагнення до правди, справедливості, совість.

З'ясовано, що у межах педагогічної концепції морального виховання К. Вентцелем визначено стратегічні завдання та методи розвитку волі, схарактеризовано цілі та процес формування гармонії, основну суть яких можна визначити як створення атмосфери стимулювання розвитку та умов для тренування кожного із компонентів морального характеру. Важливою складовою у процесі

формування етичних прагнень вчений вважав вплив оточення, завдання якого полягає у створенні навколо дитини здорової атмосфери, яка давала б можливість увібрати світлі ідеї, почуття любові, поваги, гармонії та ін. У своїх численних працях з означеної проблеми К. Вентцелю вдалося спростувати думку про моральне виховання як процес нав'язування сталих катехизм. Натомість педагог обґрунтував необхідність формування моральної свідомості особистості на засадах свободи, надаючи дитині можливість творчого пошуку та формування власної індивідуальної духовної культури.

У третьому параграфі – „Космічна педагогіка як напрям наукового пошуку К. Вентцеля” – схарактеризовано зміст і особливості космічного виховання, розкрито ієрархічну послідовність формування космічної свідомості.

Визначено, що вагомим значення у філософсько-педагогічному вченні К. Вентцеля набула розробка питання космічного виховання і з'ясування шляхів його теоретичного та практичного вирішення, які він спробував обґрунтувати у своїх рукописах: „Религия творческой жизни” (1922), „Проблема космического воспитания” (1923), „Заметки о космосе” (1925), „Луч света на пути творчества” (1937), у яких доводив, що фундаментом космічного виховання є встановлення природної єдності життя людини з життям усього безмежного Космосу. Тож метою космічного виховання педагог вважав вироблення у вихованця усвідомлення спільності свого життя з життям космічним, розвиток у нього прагнення становити з Космосом одне, нерозривне ціле.

Праці вченого доводять, що його вагомим науковим надбанням є виведена ієрархічна послідовність формування космічної свідомості та загалом процесу побудови космічного виховання, яка лежить у площині трьох ідей: ідеї особистості, ідеї суспільства, ідеї Космосу. З'ясовано, що суть цієї концепції полягає у послідовному проходженні особистістю трьох етапів виховання: 1) пізнання свого „Я”, своїх потреб, інтересів, цінностей, власного життя і його сенсу, осягнення своїх дій, почуттів, думок, поєднання усіх внутрішніх процесів свого існування, досягнення стану усвідомлення людиною, що вона є творчою особистістю – *індивідуальне виховання*; 2) розвиток в особистості почуття соціальної самосвідомості, допомога їй в усвідомленні, що вона є членом певного творчого суспільства, яке охоплює все людство, гармонійне злиття з суспільством у єдине ціле, частиною якого є людина, сприяючи найбільш повною мірою перетворенню його у вільне творче суспільство – *соціальне виховання*; 3) розвиток у дитині космічної самосвідомості, тобто сприяння усвідомленню нею самої себе невід'ємною частиною Космосу, і водночас – окремою особистістю, яка разом з усім людським суспільством становить частину одного великого, творчого цілого – Космосу – *космічне виховання*.

Третій розділ – „Шляхи реалізації К. Вентцелем ідей вільного виховання” – складається також з трьох параграфів. У першому – „К. Вентцель про умови реалізації ідей вільного виховання” – представлено бачення педагогом основних чинників, які сприятимуть повноцінному втіленню концепції вільного виховання.

З'ясовано, що у процесі розробки основних засад педагогіки свободи К. Вентцель бачив цілком реальні умови, створення яких може стати фундаментом її становлення та розвитку. У результаті системного аналізу творчої спадщини вченого виокремлено три сфери діяльності – політичну, етичну, педагогічну, в межах яких

набувають розвитку головні умови існування концепції вільного виховання. Зокрема, політична сфера передбачає необхідність створення в країні сприятливої політичної атмосфери, збудованої на демократичних засадах. Етична галузь діяльності головним чином має на меті формування „нової сім'ї”, основне завдання якої полягає у тому, щоб: надати дитині свободу та права, які будуть рівноцінними власним; звільнити почуття дитини; дати їй можливість творчої участі в усіх процесах сімейного життя.

Однак, слід зауважити, що найвагомішого значення у поглядах ученого набуває вимога наявності вчителя, який матиме здатність забезпечити вільний творчий розвиток кожної індивідуальної особистості шляхом її найбільшого духовного потягу, що відображає педагогічну сферу діяльності.

Визначено, що „педагог майбутнього” має володіти такими особистими якостями: толерантність, інтуїція, стриманість, прагнення до самовдосконалення, повноцінно розвинені моральна та духовна складові. Крім того, діяльність учителя насамперед повинна бути зосереджена на тому, щоб: допомагати учню самостійно відкривати істини; сприяти створенню гармонійного оточення; взаємодіяти з учнем на основі вільного духовного спілкування; впливати на дитину таким чином, щоб не пригнічувати її особистість.

У другому параграфі – „Захист прав дітей як провідний напрям діяльності педагога” – розкрито зміст діяльності вченого, його поглядів у сфері захисту неповнолітніх, здійснено аналіз розробленої ним Декларації прав дитини.

Доведено, що одним із провідних напрямів діяльності педагога був захист прав дітей. Аналіз творчої спадщини К. Вентцеля щодо означеної проблеми свідчить про глибоке розуміння ним значення охорони дитинства в процесі формування та розвитку молодого покоління. У боротьбі за свободу і права дитини педагог один із перших у світі розробив та запропонував Декларацію прав дитини (1917), де репрезентував ряд думок і положень, які було об'єднано нами у три групи: *права, що зрівнюють можливості дітей та дорослих* (право дитини брати участь у творенні законодавчих актів, які регулюють її життя, право рівності з дорослими, право створювати організації, союзи, гуртки); *права, що гарантують свободу та право вибору* (право належати самому собі, право йти від батьків та вихователів, право вибору навчального закладу, право на свободу віросповідання та релігійних переконань, право на збереження своєї самобутності, право свободи думки, право ухилятися від того навчання та виховання, яке суперечить індивідуальності дитини); *права, що забезпечують повноцінне існування та розвиток особистості* (право на забезпечення соціальних умов, право на розвиток здібностей та потенціалу, право на освіту, право на життя, право захисту від покарань, право на матеріальне забезпечення).

У педагогічній спадщині К. Вентцеля, крім прав дитини, які висвітлює педагог, можна виокремити чотири головних механізми їх реалізації: *сім'я*, яка повинна забезпечити дитині свободу почуттів, думок, дій, надати їй рівні права у стосунках між усіма членами родини; *суспільство*, яке, на думку педагога, повинно виконувати функції контролю та моніторингу в реалізації прав дітей; *державна*, яка зобов'язана надати дитині усі необхідні соціальні умови та забезпечити реалізацію прав; *молоде покоління*, за ініціативи якого повинні відбуватися позитивні зміни у сфері захисту

прав, саме діти, насамперед, можуть стати тією рушійною силою, яка здатна змінити ситуацію і покласти початок ювенальному праву.

У третьому параграфі – „К. Вентцель – автор закладу експериментального типу „Будинок вільної дитини” (1906–1909 рр.)” – схарактеризовано практичну реалізацію ідей вільного виховання К. Вентцеля у „Будинку вільної дитини”, визначено обставини створення, основні аспекти діяльності такого закладу.

З’ясовано, що в основу створення „Будинку вільної дитини” К. Вентцель поклав ідею педагогічної спільноти, що складається із дітей, їх батьків та педагогів, де дорослі і діти – рівні, де має місце взаємозбагачуюче педагогічне спілкування, де кожен момент життя дитини наповнений сенсом сам по собі, де виключено покарання, примус, чітко встановлений графік, де немає місця навчальним планам та посібникам. У процесі організації школи педагог чітко керувався ідеєю побудувати процес виховання і навчання без насилля над особистістю дитини. Цикл навчальних дисциплін, їх наповненість, зміст і розклад занять – все це визначалося самими дітьми, що і ставало тим самим втіленням їх усвідомленої волі та виявом бажань.

Доведено, що провідним, системотвірним елементом діяльності „Будинку вільної дитини” поставала вільна виробнича праця, яка для К. Вентцеля була не лише способом виявлення творчих сил дитини, набуття практичних знань, умінь та навичок, а й методом формування моральних цінностей. Про фундаментальне місце виробничої праці у житті „Будинку вільної дитини” свідчить і той факт, що у школі не існувало класів, вона складалася із майстерень широкого профілю, в яких діти могли займатися різними роботами у тій галузі, яка для них була цікавою.

ВИСНОВКИ

Системне і комплексне вивчення творчої спадщини Костянтина Миколайовича Вентцеля дає змогу зробити такі висновки:

1. У процесі вивчення різноманітних джерел виокремлено основні періоди історіографії досліджуваної проблеми: перший період (20–40-і роки ХХ століття) – становлення загальних основ вивчення творчої спадщини К. Вентцеля – відзначається суб’єктивний характер досліджень, внаслідок чого висвітлення поглядів ученого було значно деформовано; другий період (50–80-ті роки ХХ століття) – характеризується збільшенням кількості робіт, в яких дослідники зверталися до розгляду педагогічних поглядів К. Вентцеля, в результаті чого почали з’являтися розвідки з елементами об’єктивної оцінки; третій період (90-ті роки ХХ століття – до сьогодні) – відродження педагогіки К. Вентцеля з позицій сучасної педагогічної, філософської науки – розкриває багатогранність творчої спадщини вченого, її актуальність та практичне значення.

Враховуючи зовнішні обставини діяльності К. Вентцеля і внутрішні трансформації у поглядах, визначено чотири ключових періоди життєвого і творчого шляху К. Вентцеля: I період (1857–1885) – становлення особистості вченого і формування світоглядних орієнтирів – визначення кола наукових інтересів, перше знайомство з системою освіти, під впливом яких сформувалися його ідейні переконання щодо виховання підростаючого покоління; II період (1885–1891) – розвиток філософсько-педагогічних поглядів і дослідницьких інтересів К. Вентцеля –

наукові пошуки під час заслання, формування уявлень про свободу людини, проблеми морального виховання, які ознаменувалися виходом перших публікацій вченого; III період (1891–1923) – активна науково-педагогічна та громадська діяльність – розвиток наукової, педагогічної, громадської діяльності, що характеризувалася різнобічною активністю, створенням педагогічних товариств, ґрунтовною теоретичною розробкою та практичним втіленням ідей вільного виховання, публікацією значної кількості праць; IV період (1924–1947) – відхід від публічної діяльності, трансформація світогляду – припинення відкритих публікацій, творче усамітнення та розробка основних засад нового напрямку педагогічної думки – космічної педагогіки.

Цілісний аналіз основних періодів життєвого і творчого шляху вченого дав змогу виокремити провідні чинники, які сприяли формуванню особистості К. Вентцеля та його педагогічного світогляду: *родинні* (виховання у інтелігентній, дворянській сім'ї); *культурно-освітні* (здобуття класичної освіти та навчання у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга); *науково-педагогічні* (творчий доробок російських і зарубіжних філософів, соціологів, психологів); *суспільно-політичні* (приєднання до революційного руху, ув'язнення та заслання, налагодження зв'язків з відомими педагогами і вченими).

2. Аналіз творчої спадщини вченого дав змогу визначити й схарактеризувати ідеї вільного виховання, провідними серед яких були: *самобутність дитини та її право на вільний вибір шляхів самореалізації* (відмова від покарань та оцінювання, рівноправність у стосунках між дорослими та дітьми, позиція дитини як суб'єкта творення власного життя), *„Культ дитини”* (розвиток індивідуальних задатків дитини, ціннісний підхід до організації виховного процесу, сприяння самоактуалізації), *формування особистості на основі природних задатків та у гармонії з навколишнім природним середовищем* (творча взаємодія дитини з природою, проживання у сільській місцевості, урахування природних ритмів розвитку дитини), *індивідуалізація навчання і виховання* (розробка індивідуальної системи виховання та навчання, сприяння розвитку закладеного потенціалу, суб'єкт-суб'єктні стосунки між вихованцем та вихователем), *розвиток творчих здібностей дитини* (вільна виробнича праця, створення атмосфери творчого пошуку, розвиток органів чуття).

Встановлено, що концепція К. Вентцеля ґрунтується на таких принципах: свободи, самоцінності дитинства, природовідповідності, гуманізації навчально-виховного процесу, активності. Усі вони перебувають у тісному взаємозв'язку і ґрунтуються на гуманістичних, дитиноцентричних засадах.

Аргументовано, що у творчій спадщині К. Вентцеля вагоме значення має проблема морального виховання, яка розглянута нами з філософського та педагогічного погляду. Встановлено, що домінуючою науково-філософською ідеєю концепції вченого виступають розвинені у людини три взаємозумовлені складові: цілі, гармонія, воля, які у кінцевому підсумку формують моральний характер. У педагогічному аспекті означеної проблеми розкрито основні методи розвитку кожного із компонентів морального виховання, а також встановлено критерії визначення середовища, яке сприяє налагодженню всебічної психічної взаємодії між дитиною та природою чи матеріальним оточенням на основі свідомої творчої активності; середовище, яке надає дитині простір для дій, свободу прояву волі

та забезпечує розвиток творчих сил; середовище, яке дає дитині стільки, скільки вона може сприйняти; середовище, яке стимулює та сприяє праці, приносить насолоду.

З'ясовано, що в процесі розробки космічної педагогіки К. Вентцелю вдалося вибудувати чітку ієрархію виховних цілей, основу якої становлять три ідеї: ідея особистості, ідея суспільства, ідея Космосу. У контексті цього суть концепції вченого полягає у послідовному проходженні особистістю трьох етапів виховання: 1) пов'язати усі внутрішні процеси свого існування, сягнути стану усвідомлення, що вона є творчою особистістю – *індивідуальне виховання*; 2) розвинути почуття соціальної самосвідомості, сформувані усвідомлення, що вона є членом певного творчого суспільства, яке охоплює все людство – *соціальне виховання*; 3) осягнути, що вона, окрема особистість, разом з усім людським суспільством являє собою частину одного великого, творчого цілого – Космосу – *космічне виховання*.

3. У результаті системного аналізу творчої спадщини вченого виокремлено головні умови становлення і розвитку теорії вільного виховання, що реалізуються у межах трьох сфер діяльності – політична, етична, педагогічна. Зокрема, *політична* сфера передбачає необхідність створення в країні сприятливої демократичної політичної атмосфери. *Етична* галузь діяльності головним чином має на меті надати дитині свободу та права, які будуть рівноцінними власним; звільнити почуття дитини; дати їй можливість творчої участі в усіх процесах сімейного життя. Однак, слід зауважити, що найвагомішого значення у поглядах ученого набуває вимога наявності вчителя, який матиме здатність забезпечити вільний творчий розвиток кожної індивідуальної особистості шляхом її найбільшого духовного потягу, що відображає *педагогічну* сферу діяльності.

4. Аналіз практичної складової творчої спадщини К. Вентцеля дав змогу констатувати, що важливим напрямом діяльності вченого став захист прав дітей. Опрацювання доробку вченого із зазначеної проблеми дало змогу виокремити три групи положень: права, що зрівнюють можливості дітей та дорослих; права, що гарантують свободу та право вибору; права, що забезпечують повноцінне існування та розвиток особистості.

Встановлено, що основними механізмами реалізації прав дітей у поглядах К. Вентцеля виступають: *сім'я* (повинна забезпечити дитині свободу почуттів, думок, дій, надати їй рівні права у стосунках між усіма членами родини); *суспільство* (виконує функції контролю та моніторингу в реалізації прав дітей); *державна* (зобов'язана надати дитині усі необхідні соціальні умови та забезпечити реалізацію прав); *молоде покоління* (ініціатор позитивних змін у справі захисту прав).

Теоретичні засади вільного виховання К. Вентцелю вдалося втілити у діяльності експериментального закладу – „Будинку вільної дитини”, який, за його задумом, уособлював педагогічну спільноту, що складалася з батьків, дітей та вчителів, об'єднаних на рівних засадах з метою виховання та навчання молодого покоління на основах свободи. Аналіз концепції вченого та діяльності закладу дав змогу виокремити характерні особливості діяльності: школа створюється за участю самих дітей; усі діти навчаються разом, незалежно від статі, віку та соціального стану батьків; на зміну системам та навчальним програмам приходить „план життя”; дитяча свобода у школі не повинна бути обмежена ніким і нічим, доки це не шкодить іншим;

навчання у школі пов'язане із життям дитини, її природними задатками, потребами та бажаннями; школа формує вміння дітей здобувати знання самостійно найбільш раціональним шляхом, сприяє розвитку і зміцненню любові до знань, здатності застосовувати їх у житті на основі набуття практичного досвіду; діяльність школи будується на засадах самоврядування; в основі навчально-виховного процесу – вільна виробнича праця, яка тісно пов'язана з системою прагнень та уявлень дитини; уся діяльність школи спрямована на розвиток свідомої, творчої індивідуальності у кожній дитині; батьки і діти є активними учасниками навчально-виховного процесу в школі; неприпустимість будь-якого насильства, примусу та покарань.

Результати дослідження дають підстави вважати, що мети досягнуто, визначені завдання реалізовано, а одержані наукові висновки в сукупності мають важливе значення для подальшого розвитку теорії та історії педагогіки.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. Предметом подальших наукових розробок може бути порівняльний аналіз творчої спадщини К. Вентцеля й поглядів українських та зарубіжних представників теорії вільного виховання, методичні аспекти педагогічної спадщини вченого, його погляди на проблему релігійного виховання, питання, пов'язані з можливістю практичної реалізації основних положень створеної ним системи в умовах сучасної освіти.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Гончар І. Г. Костянтин Миколайович Вентцель – засновник „Будинку вільної дитини”: виклики й здобутки / І. Г. Гончар // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини / [ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – Вип. 40. – С. 248–254.
2. Гончар І. Г. Розвиток теорії вільного виховання у зарубіжній та вітчизняній педагогічній думці кінця ХІХ – першої половини ХХ століття / І. Г. Гончар // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини / [ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – Вип. 43, ч. 2. – С. 216–221.
3. Гончар І. Г. Головні умови реалізації ідей вільного виховання у поглядах К. Вентцеля / І. Г. Гончар // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія : зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2013. – Вип. 40, ч. 2. – С. 223–228.
4. Гончар І. Г. Ідеї вільного виховання – основа педагогічної концепції К. Вентцеля / І. Г. Гончар // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : зб. наук. пр. Сумського держ. пед. ун-ту ім. А. С. Макаренка / [ред. кол. : А. А. Сбруєва, М. О. Лазарєв, О. В. Михайліченко та ін.]. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. – № 4 (30). – С. 3–10.
5. Гончар І. Г. Космічна педагогіка як напрям наукового пошуку К. Вентцеля / І. Г. Гончар // Гуманітарний вісник ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” : темат. вип. „Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання”. – К. : Гнозис, 2013. – Дод. 1 до вип. 29, т. II. – С. 188–194.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав з наряду, з якого підготовлено дисертацію

6. Гончар И. Г. Теоретические подходы К. Вентцеля к проблеме нравственного воспитания личности / И. Г. Гончар // Вестник Академии знаний. – 2012. – № 3. – С. 67–72.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

7. Gonchar I. K. Wentzel jako autor pierwszej w świecie Deklaracji praw dziecka / I. Gonchar // Człowiek – Przewodnik – Medrzec. – Torun : Wydawnictwo Adam Marszalek, 2011. – P. 260–265.

8. Гончар І. Г. Декларація прав дитини 1917 року / І. Г. Гончар // Права дитини: від витоків до сьогодення : матеріали наук.-метод. семінару, (Умань, 14 черв. 2011 р.) / [ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2011. – С. 14–17.

9. Гончар І. Г. Російський педагог К. Вентцель – борець за вільне виховання / І. Г. Гончар // Удосконалення форм і методів підготовки професійно компетентних працівників освіти : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Черкаси, 19–20 квіт. 2011р.) / [за заг. ред. проф. Прокопенко Л. І.]. – Черкаси : Вид. відділ ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – С. 24–26.

10. Гончар І. Г. Взаємодія сім'ї і школи у педагогічній спадщині К. Вентцеля та О. Захаренка / І. Г. Гончар // Вивчати минуле, творити сьогодення, передбачати майбутнє: погляд крізь творчу спадщину О. А. Захаренка : матеріали наук.-метод. семінару, (Умань, 26 квіт. 2012 р.) / [ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – С. 10–14.

11. Гончар І. Г. Захист прав дітей як провідний напрям діяльності К. Вентцеля / І. Г. Гончар // Актуальні проблеми підготовки соціальних педагогів : матеріали наук.-метод. семінару, (Умань, 22 берез. 2012 р.) / [ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – С. 43–49.

12. Гончар І. Г. Костянтин Миколайович Вентцель / І. Г. Гончар // Сімнадцята Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки та освіти та спеціалістів: „Пріоритети української науки і техніки” : матеріали конф., (Київ, 20 квіт. 2012 р.). – К., 2012. – С. 77–80.

13. Гончар І. Г. Основні механізми реалізації прав дітей у творчій спадщині К. Вентцеля / І. Г. Гончар // Права дитини: від витоків до сьогодення : матеріали Всеукр. наук.-метод. конф., (Умань, 19 верес. 2013 р.) / [ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2013. – С. 36–38.

14. Гончар І. Г. Проблема авторитету у концепції вільного виховання К. Вентцеля / І. Г. Гончар // Актуальні проблеми підготовки соціальних педагогів : матеріали наук.-метод. семінару, (Умань, 24 квіт. 2013 р.) / [ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2013. – С. 43–44.

АНОТАЦІЇ

Гончар І. Г. Ідеї вільного виховання у творчій спадщині Костянтина Миколайовича Вентцеля (1857–1947 рр.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Інститут педагогіки НАПН України. – Київ, 2014.

У дисертації на основі архівних, маловідомих та опублікованих джерел здійснено системний і комплексний аналіз ідей вільного виховання у творчій спадщині Костянтина Миколайовича Вентцеля (1857–1947 рр.).

Здійснено історіографічний аналіз проблеми дослідження. Виокремлено основні періоди життєвого і творчого шляху К. Вентцеля. З'ясовано провідні чинники, що сприяли формуванню його особистості й педагогічного світогляду.

Визначено й розкрито ідеї та принципи вільного виховання К. Вентцеля. Виокремлено головні умови втілення концепції вільного виховання. Охарактеризовано основні аспекти діяльності „Будинку вільної дитини”. Розкрито зміст концепцій захисту прав дітей та морального виховання. Представлено ієрархію виховних цілей космічного виховання за К. Вентцелем.

Ключові слова: виховання, творча спадщина, „Будинок вільної дитини”, принципи, умови, свобода, ідеї вільного виховання К. Вентцеля.

Гончар И. Г. Идеи свободного воспитания в творческом наследии Константина Николаевича Вентцеля (1857–1947 гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Институт педагогики НАПН Украины. – Киев, 2014.

В диссертации на основе архивных, малоизвестных и опубликованных источников осуществлен системный и комплексный анализ идей свободного воспитания в творческом наследии Константина Николаевича Вентцеля (1857–1947 гг.).

В процессе историографического исследования определены основные периоды изучения проблемы. Выделены и охарактеризованы основные периоды жизненного и творческого пути К. Вентцеля: становление личности ученого и формирование мировоззренческих ориентиров, развитие философско-педагогических взглядов и исследовательских интересов К. Вентцеля, активная научно-педагогическая и общественная деятельность, уход от публичной деятельности и трансформация мировоззрения. Определены ведущие факторы, которые способствовали формированию личности ученого и его педагогического мировоззрения: семейные, культурно-образовательные, научно-педагогические, общественно-политические.

Определены основные периоды становления теории свободного воспитания: зарождение, упадок, восстановление, развитие. Выделены главные идеи, которые объединяют представителей всех эпох в процессе формирования теории свободного воспитания: природосоответствие в обучении и воспитании; сотрудничество и взаимодействие учителя и ученика; отрицание телесных наказаний и жесткой регламентации; воспитание средствами искусства; индивидуализация обучения и воспитания; всестороннее гармоническое развитие личности; вера в потенциальные природные возможности и способности ребенка; свобода, самостоятельность и самодеятельность ученика.

Проанализированы идеи свободного воспитания К. Вентцеля: самобытность ребенка и его право на свободный выбор путей самореализации, „Культь ребенка”, формирование личности на основе природных задатков и в гармонии с окружающей природной средой, индивидуализация обучения и воспитания, развитие творческих

способностей ребенка. Сформулирован ряд принципов, на основе которых реализуются идеи свободного воспитания: свободы, самоценности детства, природосообразности, гуманизации учебно-воспитательного процесса, активности.

Обосновано теоретические принципы и особенности философско-педагогических взглядов К. Вентцеля. Осуществлен анализ его Декларации прав ребенка и сравнение с аналогичными документами последующих лет. Выявлены основные сферы защиты несовершеннолетних и механизмы их реализации. Определены теоретические подходы ученого к проблеме нравственного воспитания личности с философской и педагогической позиций.

Раскрыта суть космической педагогики, ее цели и задачи. Обозначены основные этапы становления космического сознания ребенка, что позволяют пройти путь от неосознанного понимания своего единства с миром к интеллектуальной оценке единства и взаимозависимости всего, что существует во Вселенной, к признанию этого единства основой, на которой должна строиться работа как в области познания, так и в направлении нравственной деятельности человека.

Анализ первоисточников дал возможность выделить главные условия воплощения концепции свободного воспитания сквозь призму взглядов К. Вентцеля: создание в стране благоприятной демократической политической атмосферы, формирование „новой семьи” на принципах равноправной свободы каждого из ее членов, наличие учителя, способного обеспечить свободное творческое развитие каждой индивидуальной личности путем ее высшего духовного влечения.

Охарактеризована практическая реализация идей свободного воспитания К. Вентцеля в „Доме свободного ребенка”. Определены основные аспекты деятельности учреждения: охарактеризован „план жизни”, роль самоуправления, место и значение производственного труда, учебные предметы и методы их изучения, показано место родителей и детей в управлении школой.

В научный оборот введены новые исторические факты, малоизвестные и ранее неизвестные архивные документы, что дало возможность расширить знания о творческом наследии К. Вентцеля, раскрыть суть уникальной педагогической концепции конца XIX – первой трети XX века – концепции свободного воспитания.

Ключевые слова: воспитание, творческое наследие, „Дом свободного ребенка”, принципы, условия, свобода, идеи свободного воспитания К. Вентцеля.

Inna G. Gonchar Ideas of free education in Kastyantyn M. Ventsel's creative heritage (1857–1947). – On the right of manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences in Specialty 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. – Institute of Pedagogics of NAPS of Ukraine. – Kyiv, 2014.

Systems and complex analysis of free education ideas in Kastyantyn M. Ventsel's creative heritage (1857–1947) were made based on archival, little known and published literature sources.

Historiographic analysis of the research problem was made. Main types of K. Ventsel's life and creativity were distinguished. Main factors that had facilitated his

personality and pedagogical views formation were cleared up.

Ideas and principles of K. Ventsel free education were determined and analyzed. Main conditions of free education theory implementation were defined. Basic aspects of „House of Free Child” activity were characterized.

The research of becoming and development of free education theory and the issues of personality formation in the concept of K. Ventsel space pedagogy acquired further development.

Key words: education, creative heritage, „House of free child”, principles, conditions, freedom, the idea of K. Ventsel’s free education.

Підписано до друку 30.01.2014 р. Формат 60x90/16.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100. Зам. 15.

«Видавництво “Науковий світ”»®
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Боженка, 23, оф. 414.
200-87-15, 050-525-88-77
E-mail: nsvit@mail.ru
Сайт: nsvit.cc.ua